

על תיק לספר תורה וקישוטיו ועל טקס בר-מצוה(?) בבית כנסת קראי במצרים במאה הי"ב

חגי בן-שמאי

בידוע ששירים עשויים לכלול ידיעות היסטוריות, וודאי שכותרות לשירים, שמתוארות בהן נסיבות חיבוריהם, עשויות לכלול ידיעות כאלה – וביותר נכון הדבר בקובץ שירים שהמשורר עורכו בעצמו ומספק ידיעות כאלה. בשורות אלה אני מתכוון לתאר בקיצור ידיעות שמצאתי בכמה שירים בדיואן של המשורר הקראי משה דרעי, ורובן נוגעות לשני עניינים הקשורים לחיי הציבור שבתוכו חי ופעל המשורר; דיואן זה נודע משעה ששמחה פינסקר פירסם תיאור מפורט מאוד שלו.¹ פינסקר הקדים מאוד את זמנו של דרעי, על פי קריאה שגויה של התאריך, וקבע שהמשורר סיים את עריכת הכרך הראשון של הדיואן בשנת 843. אם קוראים נכונה את התאריך המצוין בגימטריה, "ישיר משה ובני ישראל",² לשטרות,³ ברור שהמשורר ערך את החלק הראשון של הדיואן (שבו באים השירים הנידונים כאן) בשנת 1163. הדיואן של משה דרעי נדפס פעמיים בידי י"ל וינברגר,³ על יסוד העתקה מאוחרת מאוד,⁴ ומהדורתו

* אני מודה לידיד אורי מלמד ומנחם בן-ששון שקראו טיטוה של רשימה זו והועילוני הרבה בחכמתם ובעצתם ולד"ר עדנה אנגל מבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי (ראו הערה 2).

1 ראו פינסקר, עמ' מו-קה.

2 יש לנקד את כל האותיות של המילים "ישיר משה ובני ישראל", ולא כפי שחשב פינסקר (עמ' מז), ואפשר שפינסקר קרא את הדברים באחת ההעתקות המאוחרות של כתב היד הקדום ביותר שבידינו, שהועתק במאה הטי"ו; וכבר דוד כהנא עמד על טעותו של פינסקר. פינסקר לא שם לב שהתאריכים (וסמן הגימטריה) של סיום העריכה וסיום ההעתקה בידי אהרן בן עזרא [בן משה אבן] כאתב אלערב זהים. (לדעת ד"ר עדנה אנגל הדף שתאריך ההעתקה רשום עליו, והוא לפני מניין הדפים, כלומר לפני דף 1, לא נכתב בידי אהרן בן עזרא.) המעתיק ידוע מספרים אחרים – עליו ועל משפחתו ראו מאן, עמ' 278 הערה 3. המעתיק רשם נכונה את דברי המשורר בסיום העריכה, ומחמת שרצה לקצר בתיארוך חלקו השמיט כנראה מילה או שתיים. בורנשטיין, עמ' 254, ביקש לכלול בגימטריה של התאריך גם את המילה "אז", ככתוב בפסוק, וכך להגיע לתאריך 1171. לכאורה הצעה זו מתקבלת על הדעת, ברם נראה שבשעה שכתבו את הדף העודף הראשון (לדעת ד"ר אנגל, כאמור) כבר לא היתה מילה זו מנוקדת (ומכל מקום לא נכתבה שם), שכן מי שכתב את הדף העודף הוא חישב את האותיות המנוקדות ("ישיר משה ובני ישראל") ועל פיהן כתב במפורש את את התאריך א"תע"ד לשטרות (=1163). פליישר, עמ' 119, מסכים לתארוך זמנו של דרעי, במחצית השנייה של המאה הי"ב. כל הנתונים הללו מיייתרים את דיונו המלומד של פינסקר על קדמותו של דרעי, ואין כאן המקום להאריך עוד.

3 ראו: וינברגר 1998; וינברגר 2000.

4 ספריית המרכז העולמי של היהודים הקראים ברמלה, כ"י 1. ויינברגר לא נזקק כלל לכתב היד הקדום ביותר. בשני מאמריו (ויינברגר, דרעי; ויינברגר, מתי) ויינברגר דן בשאלות זמנו של דרעי ונסיבות חייו, והמאמרים גדושים בהשערות היסטוריות על סמך פירושים שהוא מציע לשירים שונים והשוואות עם

אינה כוללת את כל החומר הערבי בו (שתי הקדמות, אחת לכל חלק, כותרות לשירים ושירים ערביים).⁵

בחלק הראשון של הדיואן, בכ"י פטרבורג, RNL, Evr. I 802, דף 38ב' באה כותרת לשיר, שיש בה עניין מכמה צדדים, בעיקר מבחינת ציוד בית הכנסת במזרח בימי הביניים, ובמיוחד כלים הקשורים לספר התורה,⁷ וכן מבחינת עדות על טקסי התבגרות, מעין טקסי בר-מצוה בימינו. וזה לשון הכתובת:

והדא מא קלתה חין קרי אלולד אלעזיו דאווד
 רחמה אלהה תע' ולד אלמולי אלשיך אלפכר
 אלסכנדרי שי'צ' אלהפטרה ואקדש אלשיך אלפכר
 אלמדכור ספר תורה יג' ויא' בתיקה
 וקמאשה ורמאנתין⁸ דהב
 וסתר חריר לאלהיכלן! [אלאעטם]
 ומורכש עליה באלדהב
 גמיע כלי הקדש

תרגום:

זה מה שחיברתי כאשר קרא הילד היקר דאווד
 ירחמהו האל יתעלה⁹ בן האדון הזקן המפואר¹⁰
 האלסכנדרוני שמרו צורו את ההפטרה. והקדיש הזקן המפואר

משוררים שהיו לפניו ולאחריו (ובזה הוא הולך במוצהר בעקבות כהנא). אולם בשום מקום אין ויינברגר מזכיר את שלוש השורות היפות החורזות שבהן דרעי חותם את הכרך הראשון ומזכיר גם את תאריך סיום עריכתו של החלק הראשון של הדיואן: "ברוך יי הגומר בעדי לחבר כל אלה השירות / בשנת אז ישיר משה ובני ישראל למנין שטרות / כן יגמור בעדי להוציא לאור יום החלק השני במהירות / כמל [תם]".

5 הכותרות הערביות של השירים, כגון הכותרת המובאת כאן, תורגמו באופן חופשי למדי בידי עובדיה גמיל מאשדוד. ד"ר אורי מלמד הודיעני שהוא מכין מהדורה לכל החלקים בלשון הערבית שבדיואנו המלא של דרעי שתכלול את שתי ההקדמות, כותרות השירים והשירים בערבית, ושהוא מתכוון לפרסמם בעתיד בצירוף תרגום עברי ועיונים בשירתו העברית והערבית של משה דרעי.

6 כתב היד הועתק ככל הנראה במאה ה־17 (וראו לעיל, הערה 2); מספר הסרט במכון לתצלומי כתבי יד עבריים בבית הספרים הלאומי: 51008; מספר השיר בכתב היד קע"ו. במהדורת 1998 נדפס השיר בסיומן שנו (ובהערה שם נאמר שמספר השיר בחלק א' של המקור הוא קעה-קעו, והיא טעות; אין במקור קעה כלל), עמ' 396-397; במהדורת 2000 בעמודים 396-398. התרגום הנדפס של הכותרת שם הוא "וזה מה שאמרתי עת העלם היקר דוד, האל המעולה ירחמהו, בן המושל הרב היקר האסקנדרני שומר זה צורהו (קרא) ההפטרה. והקדיש הרב היקר המוזכר אז ספר תורה יג' ויא' גויל בארגו וכיסויו ורימוניו מפז ופרוכת ממשי להיכל הכביר רקום עליה בזהב כל כלי הדביר".

7 על העניין בכללותו ראו יניב, בעיקר פרק א, ובייחוד עמ' 27-31, על הרקע לתעודה הנידונה כאן.

8 המי"ם מסומנת בשדה.

9 משמע שבשעת כתיבת הדברים כבר לא היה הילד בחיים (ראו להלן).

10 אפשר להבין מילה זו גם כשם פרטי ערבי, אבל על פי הרגיל בתעודות קראיות ואחרות עדיף להבינה כתואר.

הנזכר ספר תורה יגדילה ויאדירדה, עם תיקו,
 מטפחתו(?) ושני רימוני זהב
 ופרוכת¹¹ משי להיכל הגדול
 ורקומים עליה בזהב
 כל כלי הקודש.¹²

על פי הכותרת כולל השיר את העניינים הבאים: שבח לאבי הנער; שבחי הנער עצמו (בתוך השיר אין לאמתו של דבר שבחים לנער); שבח לחפצים שהאב הקדיש לכבוד המאורע (פרטים להלן); ולבסוף ניחומים לאב על פטירת בנו, כנראה זמן קצר אחרי השמחה. העניין האחרון נרמז בדקות בכותרת, אבל בשיר גופו תופס מקום ניכר. הואיל והמשורר כלל את כל העניינים בשיר אחד אפשר לשער שפטירת הנער אירעה זמן קצר אחרי קריאת ההפטרה והקדשת החפצים. ברור שהכותרת שנכתבה בשעת עריכת הדיואן נכתבה זמן מה לאחר המעשה, אלא שאין אנו יודעים כמה זמן.

עניין לעצמו יש בעובדה שככל הנראה יש כאן עדות ברורה לטקס חגיגי שנערך בעדה הקראית בקהיר או באלכסנדריה לכבוד הפעם הראשונה שהצעיר קרא את ההפטרה. ככל הידוע לי לא נמצאו עד עתה בגניזה עדויות לטקס מעין זה (חוץ מרמז אפשרי אחד, ראו להלן). מכל מקום, ברור לגמרי שהחפצים שהוקדשו לבית הכנסת הוקדשו לכבוד המאורע – כך עולה גם מתוכן השיר. ערכם הגדול של החפצים שאבי הנער הקדיש לכבוד המאורע יכול להעיד על החשיבות שהוא ייחס לו. לעדות זו מצטרפות עוד עדויות מכמה שירים סמוכים בדיואן. עוד שני שירים חיבר משה דרעי לכבוד מאורע זה עצמו: האחד הוא השיר העוקב מיד אחרי זה שנידון כבר, ובכותרתו, בדף 39¹³ נאמר

והדא אלקציד איצ'א מדח פי אלמפטיר אלמתקדם דכרה.

תרגום:

גם שיר זה הוא שבח למפטיר הנזכר לעיל.

השיר כולל שבחים, בעיקר לאב ולמשפחתו, לאבותיו, וגם לבן, שעל פי הנאמר קרא גם בתורה וגם בדברי הנביאים. מעניינת הברכה שבשורה 17:

זכה לתורה אל יזכהו לחפה גם.¹⁴

11 גויטיין, ספר מאיר, עמ' 92, מסמך ה' שר' 20, תירגם מילה זו "וילונות".

12 כלומר המקדש.

13 מספרו במקור קצו. במהדורת 1998 נדפס השיר בסימן שח, עמ' 398-399; במהדורת 2000 בעמ' 398-399.

14 יש בה כמין הד לניסוח האיחול המוזכר בתלמוד הבבלי, "כשם שנכנס לברית כך יכנס לתורה לחופה ולמעשים טובים" (שבת קלז ע"ב), שאומרים אותו עד היום בכל תפוצות ישראל (כמובן לפי המנהג הרבני).

הקריאה בתורה נמשלת כאן לחופה, וזוהי כמדומה עדות נוספת לתפיסת הקריאה בתורה ובנביאים בציבור כטקס מעבר. השני הוא שיר ארוך למדי, בתבנית פזמון, ובכותרתו, בדף 46א¹⁵ נאמר

וקד קלת למא קרי אלולד דאווד ולד אלש' אלפכר אלסכנדרי שי' אלהפטרה פי אלכניס וכאן יום מא ראי מתלה.

תרגום:

ואני חיברתי, כאשר קרא הנער דאווד בן הזקן המפואר האלכסנדרוני שמרו צורו את ההפטרה בבית הכנסת, וזה היה יום שלא נראה כמוהו.

השיר מכיל שבח לאב ולאבותיו, ברכות למפטיר ולאביו ותקוות לגאולה. מבין שלושת השירים הכלולים בדיואן שחוברו לכבוד הקריאה בציבור מפי הנער דוד־דאווד, הראשון בסדר עריכת הדיואן, והוא שהיה נקודת המוצא לדיון כאן, הוא בוודאי המאוחר מכולם, משום שרק בו נזכר מותו של הנער. יש עוד שני שירים בדיואן שנתחברו לכבוד נערים שקראו בציבור בבית הכנסת הקראי – האחד, שבכותרתו בדף 40ב¹⁶ נאמר

והדא מא קלתה פי מפטיר גליל.

תרגום:

וזה מה שחיברתי בעניין מפטיר נכבד.

רוב השבחים שבשיר הזה מכוונים לנער, ומיעוטם למשפחתו. אין שום רמז לזהות המשפחה. בכותרת השיר השני, בדף 41א¹⁷, נאמר

קציד מכתצר פי מפטיר גליל.

תרגום:

שיר קצר בעניין מפטיר נכבד.

השיר משבח את משפחת המפטיר הנכבדה, שהם מנהיגים לעדת הקראים, וכן משבח את המפטיר עצמו על קריאתו. בשורה 11 חוזרת ברכה דומה לזו שנזכרה לעיל באחד השירים לכבוד הנער דוד־דאווד:

וְיִלְדֵי כְּאֶשֶׁר זָכוּ לְתוֹרָה בְּפִי יִזְכּוּ לְחַפְתּוֹ מְהֵרָה.

15 מספרו במקור קפו. במהדורת 1998 נדפס השיר בסימן שסא, עמ' 401-402; במהדורת 2000 בעמ' 402-403.

16 מספרו במקור קעת. במהדורת 1998 נדפס השיר בסימן שנט, עמ' 400-401; במהדורת 2000 בעמ' 401-400.

17 מספרו במקור קעט. במהדורת 1998 נדפס השיר בסימן שס, עמ' 401; במהדורת 2000 בעמ' 401.

כאמור, עד היום לא נמצאו עדויות ברורות לטקסי מעבר, מעין טקסי "בר־מצוה", בתעודות המשקפות את "חברת הגניזה", כלומר החברה היהודית היסתיכונית (בעיקר בארצות האסלאם) בימי הביניים המאוחרים. יש תיאורים של אנשים שקנו ספרים לבניהם או הזמינו אצל סופר שיכתוב ספר לילד, או הקדישו אותם על שמם – את זאת הם עשו כדי שהילדים ילמדו בהם.¹⁸ במקרה אחד אב עשיר מופלג הזמין מחכם שיחבר פירוש על כל התורה כדי שבנו ילמד אותו.¹⁹ בכל המקרים הללו מדובר במנהגי חניכה, ופעולות הקשורות בעיקרו של דבר בהכשרת הילד לקראת כניסתו לעולם המבוגרים.²⁰ יש עדויות או רמזים על מנהגים אחרים שיתכן שהם מעין טקסי מעבר, כאשר משתפים ילדים במידה מוגבלת בסדר התפילה והקריאה בציבור בבית הכנסת.²¹ ברם, נראה שבשום מקור שנידון עד היום לעניין זה לא השתקפו טקסי מעבר בצורה כל כך ברורה כפי שהם בדיואן משה דרעי. כפי שקורה לעתים במחקר הגניזות, בעקבות פרסום הדברים כאן עשויות לצוץ עדויות ברורות נוספות למנהג זה.

החפצים והרהיטים הנזכרים כאן (וההיכל בכלל זה) אינם מחדשים הרבה וידועים ברובם מתעודות בנות הזמן הנידון ממש,²² והעדות הזאת מצטרפת אפוא אל עדויות ידועות. החידוש בתעודה הוא, שהיא מלמדת שהחפצים בבית כנסת קראי במצרים בתקופה הנידונה היו דומים לכינוייהם, וכנראה גם בעיצובם, לחפצים מקבילים בבית כנסת רבני.

בשורות 24–27 של השיר באים עוד פרטים ריאליים על החפצים שהוקדשו:

24	בְּגָדִים הֵם יְקָרִים נְחֻמָּדִים	אֲשֶׁר בָּם שֵׁם גְּבִיר וְנִינֹו
25	וְסֶפֶר בּוֹ אִמַּת תּוֹרַת אֲדוֹנָי	וּמָה יָפָה מְלֶאכֶה בְּאֲרוֹנוֹ
26	וּמִסֶּךְ בּוֹ כְּלֵי קֶדֶשׁ קִדְשִׁים	מְלֶאכֶת שֶׁר יְחִיד סוֹפְרֵי זְמַנּוֹ
27	וְעֶשֶׂר דְּבָרוֹת אֵל הַחֲמוּדוֹת	אֲשֶׁר הוֹרִיד עָלַי יַד נְאֻמָּנוּ

ביאור קצר:

24: על כיסוי הבד של ספר התורה (בערבית "קמאש", ותרגמתי "מטפחת") היה רקום כנראה שם התורם ובנו.

25: הכלי שהספר היה נתון בו והקרוי בכותרת הערבית "תיק",²³ נקרא בשיר "ארוך".

18 ראו למשל גויטיין, סדרי חינוך, עמ' נא-נב.

19 ראו בךשמי, עמ' 6-8.

20 ראו גויטיין, סדרי חינוך, עמ' לו. מצב דומה מצטייר מתוך התיעוד הידוע בקהילות אשכנז. רק בימי הביניים המאוחרים החלה מתפתחת שם מסורת של הקפדה על גיל קבוע למעבר, גיל שלוש־עשרה – ראו מרקוס, עמ' 160-174.

21 ראו גויטיין, סדרי חינוך, עמ' לח-לט, נד.

22 התעודה החשובה שגויטיין, ספר מאיר, פירסם בעניין זה (לעיל, הערה 11), נכתבה ארבע שנים לפני שדרעי ערך את הדיואן.

23 כפי שאפשר לראות מהתעודה הנ"ל, נקלטה מילה זו בערבית היהודית ואולי נתפסה כמילה ערבית. בכותרת הנידונה כאן מצורף לה כינוי קניין ערבי ("בתיקה"); בתעודה ההיא מצורפים לה סיומת ריבוי נקבה וכן כינוי קניין בערבית ("ספרי תורות בתיקאתאה").

26-27: על הפרוכת שעל ארון הקודש ("ההיכל") היו רקומים (בוזה, על פי הכותרת) כלי המקדש, כנראה בידי אומן מעולה ומפורסם (יחיד בדורו!). נוסף לזה היו רקומות שם גם עשר הדיברות.

קיצורים ביבליוגרפיים

- בורנשטיין
חיים יחיאל בורנשטיין, "תאריכי ישראל", התקופה ט (תשרי-כסלו, תרפ"א), עמ' 202-264.
- בן־שמאי
חגי בן־שמאי, "ישועה בן יהודה – לדמותו של חכם קראי ירושלמי במאה ה"א", פעמים 32 (תשמ"ז), עמ' 3-20.
- גויטיין, סדרי חינוך
שלמה דוב גויטיין, סדרי חינוך בימי הגאונים ובית הרמב"ם – מקורות חדשים מן הגניזה, ירושלים תשכ"ב.
- גויטיין, ספר מאיר
—, "בית־הכנסת וצידודו לפי כתבי הגניזה", ארץ ישראל ז (ספר ל"א מאיר, תשכ"ד), עמ' 81-97.
- ויינברגר 1998
יהודה ליב וינברגר, משורר יהודי במצרים הפאטימית – שירי משה דרעי בעברית, ערוך ומוגה על פי כתבי־יד ודפוסים עם השלמות, שנויי נוסח, ביאורים ומבוא, טוסקלוסה, אוניברסיטת אלבמה השני"ח 1998 (יש גם כותרת אנגלית: *Jewish Poet in Fatimid Egypt, Moses Dar'i's Hebrew Collection*)
- ויינברגר 2000
Leon Judah Weinberger, *Jewish Poet in Muslim Egypt: Moses Dar'i's Hebrew Collection: critical edition with introduction and commentary* (Etudes sur le Judaïsme Médiéval ; t. 23), Leiden 2000
- ויינברגר, דרעי
—, "Moses Dar'i, Karaite Poet and Physician," *JQR* 84 (1994), pp. 445-483
- ויינברגר, מתי
י"ל ויינברגר, "מתי חי משה דרעי הקראי?", הדאר עב (גיל' י, תשנ"ג), עמ' 22-23, 25.
- יניב
ברכה יניב, מעשה חושב – התיק לספר תורה ותולדותיו, ירושלים תשנ"ח.
- כהנא
דוד כהנא, "על המשורר הקראי משה דרעי", השלח יג (תרס"ד), עמ' 435-442.
- מאן
Jacob Mann, *Texts and Studies*, 2, Cincinnati 1935
- מרקוס
איבן (ישראל) מרקוס, טקסי ילדות: חניכה ולימוד בחברה היהודית בימי הביניים, ירושלים תשנ"ח.
- פינסקר
שמחה פינסקר, לקוטי קדמוניות, א, וויען תר"ך.
- פליישר
עזרא פליישר, "תחנות בהתפתחות שירי־האזור העברי (מספרד ועד תימן)", מחקרים בספרות עם ישראל ובתרבות תימן, ספר היובל לפרופ' יהודה רצהבי, בעריכת יהודית דישון ואפרים חזן, רמת־גן תשנ"א, עמ' 111-159.